

НАПРЯМ «МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО»
Розділ I. ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА УКРАЇНИ
В КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ

Part I. HISTORICAL AND ARTISTIC HERITAGE OF UKRAINE
IN THE CONTEXT OF THE WORLD CULTURE

УДК 7.031

ЗОБРАЖЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ОБРЯДАМИ ІНІЦІАЦІЙ, У ПЕЧЕРНОМУ МИСТЕЦТВІ КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Ярослава БОНДАРЧУК – кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри інформаційно-документних комунікацій,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог
<http://orcid.org/0000-0002-6638-4399>
<https://doi.org/10.35619/ucpmk.50.930>
Yaroslava.Bondarchuk@oa.edu.ua

Розглянуто відбитки рук підлітків у печерах кам'яного віку у взаємозв'язку з супутніми їм зображеннями магічних чисел місячного календаря, жінок та фітофагів (задіюваних у магії розмноження) як сліди обрядів ініціацій від часу виникнення цих обрядів на початку верхнього палеоліту (38, 8 тис. років до н. е.) до їх згасання в період мезоліту 12-10 тис. р. до н. е. Узагальнення смислового навантаження розглянутих артефактів пов'язується з гіпотезою щодо відображення основних релігійних ідей того чи іншого історичного періоду в релігійно-філософській інтерпретації домінуючого в цей період знаку зодіаку, в якому внаслідок прецесії протягом 2150 років знаходиться точка перетину екліптики та екватора (точка весняного рівнодення). Автор зіставляє релігійно-етичні ідеї, пов'язані з обрядами ініціацій, з характеристиками зодіакальних знаків, домінуючих у часи зародження і розвитку цих обрядів. Робиться висновок, що відображення головних культів та ідей в релігійно-філософських характеристиках зодіакальних знаків можна констатувати не лише в період розвитку астрономії, але і в первісних суспільствах, які не мали уявлення про зодіак.

Ключові слова: мистецтво палеоліту, відбитки рук, ініціація, релігійно-етичні ідеї, духовна еволюція, прецесія, зодіакальні знаки Терезів, Діви, Лева.

Постановка проблеми: Найбільш давнім обрядом, пов'язаним безпосередньо з вихованням молодого покоління в родоплемінних общинах палеоліту, був обряд ініціації. Чи залишились сліди ініціацій? Які зображення в печерах кам'яного віку можна пов'язати з обрядами ініціації? Ці питання залишаються невирішеними в сучасній культурології і мистецтвознавстві.

Виникнення нових релігійно-етичних ідей і нових обрядів, пов'язаних із вихованням молодого покоління, доцільно розглянути в контексті гіпотези, що висувається в працях вчених ХХ – ХХІ ст. і стосується відображення провідних релігійно-світоглядних уявлень того чи іншого історичного періоду в назві та філософсько-релігійній інтерпретації домінуючого в цей період зодіакального знака, у якому внаслідок явища прецесії протягом 2150 років знаходиться точка перетину екліптики і екватора (точка весняного рівнодення).

Аналіз інформаційної бази дослідження. Означена гіпотеза розглядалась у працях Джорджіо де Сантільяни, Герти фон Дегенд, Менлі Холла, Клайва Раггlsa, Олександра Гурштейна, Миколи Чмихова та інших учених ХХ – ХХІ ст. Зокрема, Клайв Раггls у вступній частині монографії «Давня астрономія: енциклопедія космології і міфів» («Ancient Astronomy: An Encyclopedia of Cosmologies and Myth») зазначав, що Джорджіо де Сантільяна і Герта фон Дегенд у книзі «Млин Гамлета» (1969 р.) висловили думку, «що конкретні астрономічні знання, а саме, зміщення всієї мантії зірок протягом століть через явище, відоме як прецесія, були систематично «закодовані» в міфологічних оповіданнях у всьому світі протягом багатьох тисячоліть» [15]. О. Гурштейн у статті «Про походження зодіакальних сузір'їв» («On the Origin of the Zodiacal Constellations», 1993) здійснив реконструкцію поступового створення зодіакального кола з 12 сузір'їв на основі індоєвропейських і шумеро-аккадських релігійно-культурних даних [12]. Одним із перших українських учених, який спробував пов'язати дослідження, пам'яток археології та мистецтва з колообігом сонця під зодіакальними сузір'ями, був Микола Чмихов. У курсі лекцій «Археологія та стародавня історія України» (1992 р.), монографії «Від Яйця-райця до ідеї Спасителя» (2001 р.) та численних статтях він зазначав, що переміщення точки весняного рівнодення з одного в інше зодіакальне сузір'я вперше письмово зафіксовано вавилонськими астрономами в міфі про створення всесвіту богом весняного сонця Мардуком з тіла божества хаосу Тіамат.

Як сказано в міфі, «Мардук поставив на чолі зодіаку сузір'я Тельця, перед ним зодіак очолювали

Близнята, а після нього зодіак буде очолювати Овен» [6; 145]. «Небосхил прикрасив Мардук дванадцятьма великими сузір'ями, визначивши для кожного з них дві тисячі років. Першу подвійну тисячу років доручив він стояти на варті Близнюкам, на зміну їм мав прийти Небесний Телець, а тим часом Овен доживався своєї черги. Дослідники відносять цей міф – наголошував М. Чмихов, – до III тис. до н. е., тому його дані безцінні з низки причин. Перш за все, тому що в ньому зодіак складається саме з 12 сузір'їв. Особливу увагу звернено на три сузір'я (Близнюки, Телець, Овен), назви яких збереглися до наших днів. Нарешті тут чітко виражена ідея послідовного переходу главенства в зодіаку як результат явища прецесії (приблизно через 2 тис. років) від Близнюків (головних у зодіаку в 6680 – 4400 рр. до н. е.) до Тельця (головного в зодіаку в 4400 – 1710/1700 рр. до н. е.), а в майбутньому до Овна» [7; 267-268]. За словами вченого, людство зрозуміло, що «...весь всесвіт підлягає дії закону універсального колообігу, однією з геоцентричних моделей якого є Зодіак» [8; 20].

Що до ініціацій, є величезний пласт досліджень (М. Меггіта, У. Станнера, М. Медда, А. Хауїта, М. Аллена, В. Тернера, М. Еліаде), присвячених ініціаціям індіанців, аборигенів Африки, Австралії, Океанії, Вогняної землі та інших архаїчних племен і народів, які ще в XX ст. перебували на стадії первісного ладу. Головні ідеї цих авторів проаналізував етнолог В. Кабо в монографії «Круг і хрест» (1985) [3], у якій висловив припущення, що подібні обряди могли існувати і в первісних общинах. Однак, дослідження, присвяченого відображенню обрядів ініціацій у печерному мистецтві палеоліту, немає. Побіжно про цей обряд згадує Абрам Столяр у монографії «Походження образотворчого мистецтва» (1985 р.), коли розглядає кольорові відбитки рук підлітків. На думку вченого, це сліди «колективно-виробничих ініціацій» [5; 67], у яких головну роль відігравали обряди, пов'язані з мисливською практикою. Червоні відбитки долоней він розглядає як символічні зображення рук, які обагрялися кров'ю звіра під час полювання [5; 62], а зображення біля відбитків рук червоних дисків трактує як «узагальнено-типізовані зображення ран» [5; 66], що підтверджує задіяність цих зображень у магії полювання.

Варто зазначити, що інші дослідники первісного мистецтва: Алькальде дель Ріо [9; 206], Еміль Картальяк і Анрі Брейль [11; 143], Георг Анрі Люке [13; 147-152], Луї-Рене Нужьє [14; 79-80], аналізуючи семантику відбитків долоней, не пов'язують їх з обрядами ініціацій. Зокрема, А. Люке, розглядає відбитки рук як сліди спонтанної дії первісної людини, яка робила їх по підсвідомому посилю («наїттю», натхненню), наслідуючи тварин, що залишали свої сліди. На думку вченого, з того моменту як людина поставила відбиток, вона відчула в собі «зарезервовану» здатність творити і переконавшись у цьому даруванні прагнула відтворити вже інші зображення. Естетично-ігрове натхнення і усвідомлення своєї вродженої здібності творити спричинили до зародження мистецтва. «Все образотворче мистецтво було в цьому зародку, потрібно було тільки, щоб він розвинувся» [13; 152]. Професор археології Тулузького університету Луї-Рене Нужьє, як і його колега, вважав, що відбитки рук спочатку виникали спонтанно. Руки, випадково пофарбовані червоною глиною (яка могла бути на підлозі печери), і притиснуті до стіни, давали на ній «кальку». У подальшому ця дія стає навмисною, виникає «манія калькування руки» [14; 79-80] і сенс цього мотиву. Рука сприймається первісною людиною як головне виробниче і творче начало в її житті в боротьбі з оточуючою природою, адже всі головні виробничі дії: виготовлення знарядь праці та артефактів, полювання, збирання рослин, приготування їжі пов'язувалися з дією руки.

Отже, різноманітність теорій, пов'язаних із відбитками рук на стінах печер, та відсутність остаточної загально прийнятої точки зору дозволяє задекларувати свій погляд на це явище. Найбільш аргументованою, на нашу думку, є позиція А. Столяра, який перший помітив, що відбитки рук належать молодому поколінню, отже, очевидно, робились під час ритуалів ініціацій. Однак акцентуючи на важливості обрядів, пов'язаних із полюванням, автор залишає поза увагою той важливий факт, що ряди червоних дисків, зображені біля відбитків рук, згруповані у ритмах місячного календаря, пов'язаного з магією розмноження, що відповідало головному призначенню ініціацій –перевести підлітків з асексуального стану дитинства в новий статус повноправних членів колективу, яким дозволялось вступати в статеві стосунки і розмножуватись.

Мета цієї статті: розглянути відбитки рук підлітків у печерах кам'яного віку у взаємозв'язку з супутніми їм зображеннями магійних чисел місячного календаря, жінок та фітофагів (задіяваних у магії розмноження) як сліди обрядів ініціацій і з'ясувати, чи відобразились нові ідеї та уявлення, що виникли внаслідок прогресивних змін у соціальному розвої суспільства в 40-35 тис. до н. е. в назвах і релігійно-філософських інтерпретаціях домінуючих на той час зодіакальних знаків Терезів, Діви та Лева, у яких на той час проходила умовна точка перетину екліптики та екватора (точка весняного рівнодення).

Виклад основного матеріалу. Обряди ініціацій виникли внаслідок переходу первісного суспільства на якісно новий рівень соціальних відносин, а саме, перетворення первісних стад на родоплемінні общини. Цей процес почався з розселенням Номо Sapiens по Євразії і тривав приблизно від 40 до 35 тис. р. до н. е. Хоча в ашельську і мустьєрську добу в первісних колективах

панувала ендогамія, очевидно, вже тоді люди розуміли неможливість шлюбних стосунків між родичами. Поступово всередині ендогамного стада або орди виділялись роди і групи родів (фратрії), в яких існувала заборона шлюбів кровноспоріднених членів (екзогамія). Згідно з іншою гіпотезою, дуально-родові колективи утворювались внаслідок об'єднання невеликих первісних стад. Дуальні організації з двох родів або двох фратрій, зв'язаних між собою перехресними шлюбами, складали общини, які об'єднувались у племена. Родоплемінна община ставала не лише провідною соціально-економічною ланкою первісної доби, але й провідною школою передачі досвіду і релігійних вірувань для молодого покоління, «формулятором і носієм релігійно-культового потенціалу первісного суспільства» [3].

У зв'язку з перетворенням первісних стад на родові общини і племена, все більша увага починає приділятися вихованню молодого покоління. Немає сумніву в тому, що вихованням дітей люди займалися і раніше. Дітям необхідно було передавати навички полювання, риболовлі, збиранництва, виготовлення знарядь праці, адже вони не були вродженими, безумовними рефlekсами. Дітей вчили поведінки в колективі, а згодом релігійних вірувань. Характерною рисою виховання було те, що воно не відділялось від спільної колективної діяльності. Виховний вплив здійснювався як безпосередня і переважно спонтанна дія на дитину навколишнього соціального середовища. Вихователями були всі дорослі члени колективу, життя якого було неможливим без виконання певних моральних правил.

На початку верхнього палеоліту внаслідок упорядкування статевих відносин між членами дуально-родових общин і ускладнення релігійних вірувань методи та прийоми виховання молоді урізноманітнюються, з'являються спеціальні обряди виховання, серед яких одним із найважливіших був обряд ініціації (від *initiation* – звершення таїнства, посвячення) – своєрідний іспит на соціальну дорослість хлопців і дівчат, які досягли фізіологічної зрілості. «Ініціації мали велике виховне значення (привчали до дисципліни, витривалості), прилучали до релігійних та морально-етичних норм племені» [1; 52].

У складних обрядових комплексах ініціацій можна виділити два головних типи обрядів: посвячувальні та продукуючі. Посвячувальні обряди переводили посвяченого з одного рівня пізнання на інший більш високий і досконалий. Вони означали його символічну смерть та відродження, оскільки у свідомості первісної людини народження і смерть сприймалися не як опозиція, а як взаємно подібні події: людина народжується, щоб померти і умирати, щоб народитися знову. Друге народження неофіта повинно бути наслідком його ритуальної смерті, символами якої були рубці на тілі, татуювання, видалення зубів і фаланг пальців. А. Столяр трактує відбитки рук підлітків без фаланг як наслідок обрядів, пов'язаних із мисливською практикою. На думку вченого, юнаку символічно або насправді відтинали фалангу ніби він втратив її на полюванні, що свідчило про сміливість, витримку, відданість і безкорисність майбутнього мисливця, який заради своєї общини готовий був бути пораним і покаліченим; «виробничі каліцтва сприймалися як знак мисливських заслуг» [5; 67]. Натомість, В. Кабо розглядає ритуальні каліцтва як символічну смерть старого тіла і відродження неофіта у новому тілі, що символізувало його нове народження для істинного повноцінного життя обраних, які володіють знаннями міфологічної історії племені, таїн культу, кому доступна участь у сакральному житті общини. Посвячений повинен був «відчувати дотик до священного трансцендентного світу міфу і культу, що лежить над видимим світом повсякденності і управляє їм» [3].

Крім посвячувальних обрядів, якими підлітки прилучались до сакральних культових таємниць свого племені, не меншу роль в обрядовому комплексі ініціацій відігравали обряди продукуючої магії або статевої зрілості. У аборигенів Австралії, Америки, Африки ХХ ст. ці обряди не пов'язувались із допуском до священних таїн і культів. Але в первісному світі обидва типи обрядів були тісно пов'язані і складали одне ціле, один цикл. В. Кабо називає його головним обрядом людства, який відображав увесь його релігійний світ з його міфологією, магією, образами надприродних істот, головною ідеєю якого було продовження життя [3]. Згідно з даними Т. Уолдрона, середній вік чоловіків становив у той час 33,3 року, а жінок – 28,7 року [16; 66]. На цьому тлі підлітки сприймалися як повноцінні члени суспільства, готові до репродуктивної діяльності. Для родової общини це був безцінний матеріал, особливо необхідний для її подальшого розвитку.

Своєрідними пам'ятними знаками обряду ініціацій можна вважати відбитки рук підлітків, залишені ними на стінах печер. На сьогодні відомо майже 20 печер із відбитками рук. Це печери: Гаргас (понад 200 відбитків рук), Ель Кастільйо (50 відбитків), Мальтравьєзо (30), Пеш Мерль (10), Тібірак (10), Фон де Гом, Комбарель, Труа Фрер, Бедеяк, Еббу, Бейсак, Бейоль, Ла Бом-Латрон, Рокамадур, Берніфаль, Портель, Альтаміра, Пальчі та ін. На сьогодні відомо більше 350 відбитків рук. Майже всі з перерахованих пам'яток належать до періоду солютре-мадлен (26,3 – 11,4 тис. р. до н. е.). Але найдавніші відбитки в печері Альтаміра датуються 35 – 34 тис. р. до н. е., а в печері Ель Кастільйо 38,8 тис. р. до н. е. [10].

Важливо зазначити, що трапляються відбитки рук, що датуються ще більш раннім часом. Наприклад, в іспанській печері Мальтравьєзо є один відбиток долоні, зроблений 66, 7 тис. р. т. Але це

одинокій слід, не пов'язаний з обрядом ініціації, у якому брало участь багато людей. У деяких печерах, де є відбитки рук на підлозі, збереглися сліди ніг, які належали юному поколінню.

Відбитки долонь були двох видів: позитивні, коли відбиток був кольоровий, а тло залишалось не пофарбованим, і негативні, коли, навпаки, відбиток руки залишався без фарби, а тло утворювалось напилюванням фарби через рот на руку і являло собою ореол навколо руки. В обох випадках – для фарбування руки або для напилювання на руку найчастіше застосовувалась вохра (окис або двоокис заліза) – від жовтого до червоного відтінку – символічний колір сили та енергії, що з часів муст'є асоціювався з кров'ю, благодатною життєвою силою і широко використовувався у відповідних магічних обрядах. Червоною вохрою натирали скульптурки жінок, щоб у лоні справжньої жінки зародилось життя нової людини, червоною вохрою посипали померлих, знову ж таки для того, щоб дати їм друге життя. Тому логічно припустити, що, щедро набризкуючи червону фарбу на притиснуту до стіни руку підлітка, так, що навколо неї залишався червоний німб-ореол, первісні служителі культу намагались викликати перехід життєдайної сили до власника руки, адже вірили в містичний зв'язок між частиною і цілим. Цей обряд був своєрідною молитвою за здоров'я і благополуччя підлітка. Таким чином, відбиток руки набував сакрального значення, а оскільки рука була першою рахівницею, разом із нею сакралізувалось число «5». Іноді навколо руки підлітка робився ореол з темної, майже чорної фарби з двоокису марганцю. Чорний колір землі вважався кольором народження і початку речей, отже також пов'язаний з розмножувальною магією. Зокрема, всі ритуальні скульптурки жінки-пташки з Мізинської стоянки пофарбовані в чорний колір.

Важливо зазначити, що відбитки рук у багатьох печерах виступають у контексті із зображеннями бика та рядів червоних дисків (плям), відображаючи разом з ними найважливіші образи палеолітичної свідомості і осмислення зв'язків між ними. А. Столяр трактував червоні диски як символічні зображення ран, пов'язуючи їх із мисливською магією. Проте, червоні плями розміщено в ряд і згруповано по «7» і «14» – числом днів у фазах місячного календаря. Ще з періоду пізнього ашелью, як свідчать деякі артефакти, наприклад, хребець слона з печери Странска Скала та кістка з печери Більцингслебен, числові ряди з семи або чотирнадцяти позначок, пов'язувалися з фазами Місяця і задіювалися у магії розмноження. Адже фази Місяця, пов'язані з місячними циклами жінок, використовувались ними у визначення термінів зачаття і народження дитини. Зображеннями биків, коней, зубрів та інших трав'яїдних тварин вважались зооморфними символами чоловічої сексуальної потенції, яка дає насіння життя. У печері Ель Кастільйо відбитки рук поєднуються із зображенням биків і червоних дисків (плям). Зокрема, від нижнього відбитка руки вгору йде чіткий ряд із 7-ми дисків. Ще 5 червоних плям розміщено вище біля інших відбитків рук (рис. 1). Можна гіпотетично припустити, що якщо числовий ритм «7», пов'язаний з фазою Місяця, був жіночим знаком, то числовий ритм «5», пов'язаний з рукою, очевидно, був знаком чоловічим.

Крім цього, тут розміщені зображення червоних абстрактних фігур, звужених і заокруглених у верхній частині, які можна трактувати як символічні малюнки чоловічих і жіночих статевих органів, що віддалено нагадують фалоси та вульви, а оскільки зображений біля них чорний знак, схожий до дерева, має 9 відгалужень, це може відповідати 9 місяцям вагітності жінок.

Характерні приклади композицій, у яких відбитки рук підлітків, поєднуються з числовими рядами місячного календаря і зображенням трав'яїдних тварин, як символами продукуючої магії, виявлено в печерах останнього періоду палеоліту: Ла Пасьєга, Ласко, Пеш Мерль, Гаргас, Руффін'як, Пілета, Марсула та ін. Особливий інтерес викликають магічні числові ряди на двохметрові зображення двох коней рідкісної породи – білих з чорними плямами у печері Пеш Мерль. Дослідження вчених, проведені на генетичному рівні, дозволяють стверджувати, що й тут намальовано коней, які жили в 17 – 14 тис. до н. е. І все ж цей малюнок не є простим візуальним відображенням плямистих коней, оскільки чорні і червоні плями розміщено не лише на тулубах коней, але й навкруг них. Зокрема, під крупами кожного коня зображено по два ряди по 7 дисків. Чітко видно 7 темних дисків над шиєю та головою правого коня. Подібні зображення коня та двох бізонів, вкритих плямами, відкрито в 1897 р. Ф. Реньйо в печері Марсула. На тулуби тварин пензлем або тампоном нанесено великі червоні плями, розташовані акуратними лініями у шаховому порядку і правильними кривими. Зображення плямистих бізонів наочно підтверджує, що нанесення плям на фігури коней у печері Пеш Мерль, швидше за все, могло бути пов'язане не з відображенням їх породи, а із сакральною числовою символікою місячного календаря і з магією розмноження, як і малюнок риби – символу плодючості, розміщений на тулубі правого коня. Про обряд ініціації нагадують відбитки долонь підлітків, виконані методом «суффляжа» – розбризкування чорної фарби на поверхню руки. Один відбиток є під конем, а два інших – над зображеннями коней (рис. 2).

В одному з «альковів» печери Пеш Мерль є відбиток руки підлітка, а біля нього група з 12 червоних плям-дисків, які утворюють хрест. Вертикальна вісь хреста, з'єднаного з відбитком руки, складається з 7 червоних дисків-плям. У цій композиції давні символи Сонця (червоний колір, круг, хрест), які виникли ще в ашельській та муст'єрській добі, сполучаються зі знаком людини – відбитком її руки. А сакральне число

«7» пов'язує це зображення з місячним календарем та магією розмноження (рис. 3).

Складна композиція, що включає зображення руки, трьох олениць, одна з яких вагітна, голови коня, людини та магічні числові ряди у вигляді крапок (дисків), нанесених пальцем, обмазаним червоною фарбою, розміщена біля входу в печеру Ла Пасьєга. Над мордою верхньої олениці два ряди крапок: 9 – у верхньому та 6 у нижньому. Ці числа мали сакральне значення. Термін вагітності олениці тривав від 6 до майже 9 місяців (192 – 242 дні). Число 6 традиційно пов'язується з шістьма головними органами людини: головою, пахом, руками і ногами. Такому трактуванню відповідає схематичне зображення людини з розведеними руками і ногами, розміщене на тлі нижнього зображення олениці. Над спиною олениці схематичний малюнок руки (32 см) як символу людини. Біля шиї олениці бачимо три ряди крапок. У нижньому ряду 15 крапок, які можна пов'язати як із двома фазами місячного календаря, так і з числовим ритмом «5», який традиційно пов'язується з рукою людини або з нею самою. У верхньому і середньому ряду по 14 крапок, разом 28, що відповідає тривалості місячного циклу. Відповідність числових ритмів «7», «14», «28» фазам Місяця, за якими вираховувались терміни вагітності, однозначно пов'язує їх, як і всю композицію, з магією розмноження. В такому контексті зображений угорі композиції трикутник можна трактувати як знак матки, всередині якої зародок (рис. 4).

Поза сумнівом, що в комплексі обрядів ініціацій були обряди, присвячені мисливській практиці, одним з яких став ритуал символічного відтинання пальця, ніби підліток втратив його під час полювання, виявляючи неабияку мисливську активність. Про можливість такого ритуалу свідчать відбитки долоней у печері Гаргас, на яких не вистачає окремих фаланг або цілого пальця (рис. 5). Проте, найважливішу роль в обрядах ініціацій, головним сенсом яких було продовження роду, відігравали ритуали, пов'язані з розмноженням племені.

Очевидно, обряди ініціації проводились у Дальньому залі Ігнатіївської печери, відкритій в 1980 р. у горах Південного Уралу на правому березі р. Сіма. Малюнки Ігнатіївської печери, яких біля 40 груп датуються від 14 – 12 тис. р. до н. е. [2] до 6 тис. р. до н. е. [4]. У печері чітко виділяються чотири частини: вхідний грот, коридор, Велика і Дальня зали. Знаряддя праці (скребки, різці, долота та ін.) виявлено лише у вхідному гроті, який служив житлом. Інші частини печери являли собою сакральну зону. Найбільш важкодоступним приміщенням була Дальня зала, довжина якої 11 м, висота – 2, 5 м. У неї можна потрапити з Великої зали лише через два лази. Один із них починається від підлоги і має висоту майже 0,5 м. По ньому можна просуватись тільки плазуючи. Інший лаз, що нагадує величезну вульву, розташований на висоті 3,5 м. Потрапити в нього можна лише з допомогою спеціального обладнання. Важка доступність Дальньої зали свідчить про особливу сакральність цього приміщення, що підтверджує його зв'язок з обрядами ініціацій або будь-яких інших магічних ритуалів, скерованих на розмноження і продовження роду. На стелі Дальньої зали контурною лінією зображено фігури жінки та бізона. Постаць червоного бізона завдовжки 2,3 м. значно перевершує зображення інших тварин, розміри яких коливаються від 0,3 до 1, 3 м. Їй надавалось особливе значення. Вона окреслена широкою червоною контурною лінією і ледь тонована в задній частині. Від живота тварини відходить 21 червона крапка. Сім плям нанесено на її тілі, що однозначно пов'язує зображення з місячним календарем і магією розмноження. Смуга з 21 крапки спрямована до схематичного зображення жінки, що лежить у позі родів або статевому акту з широко розведеними ногами. З вульви жінки виходять 3 смуги крапок, які в сумі: $5 + 18 + 5$ дають число 28, очевидно пов'язане з менструальним циклом жінок репродуктивного віку та місячним календарем, за яким вираховувались терміни зачаття і народження дитини. Найдовший числовий ряд, що виходить із вульви жінки, намальований на одній лінії зі смугою з 21 крапки, що виходить з черева бізона. Якщо з'єднати зображення бізона і жінки умовною лінією, то трохи нижче від неї можна побачити схематичне зображення пари у вигляді двох погрудь (рис. 6). Отже, хоча в Ігнатіївській печері не виявлено відбитків рук підлітків, ця «картина», поза сумнівом, пов'язує її з обрядами ініціацій. У печері розміщено чимало «орнаментів», що відображають числові ритми місячного календаря: 7 крапок, 7 паралельних рисок, 7 та 14 вигинів стрічки. Можливо, для магічних обрядів продовження роду використовувалась особлива скульптура (створена природою зі сталагміту), яка за своєю формою нагадує жінку, що тримає на колінах дитину.

Ігнатіївська печера є чи не найбільш пізньою пам'яткою, у якій збереглися свідчення обряду ініціації. Її датування дає можливість гіпотетично припустити, що обряд ініціації зникає з початком неоліту, коли людство виходить із печер, підіймаючись на нову сходинку соціального розвитку, переходить до осілого способу життя у постійних поселеннях, жителі яких займались спеціалізованим збиранням дикорослих злаків і стояли на порозі землеробства. У постійних поселеннях зростала концентрація населення, поглиблювався розподіл праці, поширювався товарообмін, зароджувалося право власності, стабілізувалися соціальні відносини. Так зване «досупільство», що складалось із мандруючих племен, поступово перетворювалось на суспільство людей, головною складовою клітинкою якого стає сім'я,

заснована на парному шлюбі. Обряд ініціації, що регулював статеві відносини в дуально-родових колективах, із розпадом родоплемінних общин, ставав непотрібним.

Крім розгляду відбитків рук підлітків на стінах печер у взаємозв'язку з супутніми їм зображеннями, задіюваних у магії розмноження, як слідів обрядів ініціації, ще одним головним завданням цього дослідження було з'ясувати, чи отримують головні ідеї та уявлення, що виникли внаслідок прогресивних змін у соціальному розвої суспільства в 40 – 35 тис. до н. е., у поняттях і принципах домінуючих на той час зодіакальних знаків: Терезів (40 850 – 38 700 р. до н. е.), Діви (38 700 – 36 550 р. до н. е.), Лева (36 550 – 34 400 р. до н. е.). Урівноважене протистояння двох рівнозначних родів або фратрій у дуально-родових общинах, узгодження стосунків між їх членами, утвердження норм поведінки отримали відображення в головному принципі Терезів – урівноваження двох протилежних начал, який визначається місцем їх розташування на небосхилі. Терези розміщуються між Скорпіоном і Дівою і таким чином вважаються знаком узгодження між Скорпіоном – знаком чоловічого начала, та Дівою – знаком жіночого начала. Вісь Терезів практично збігається з екліптикою – уявною лінією небесної сфери, вздовж якої сонячний диск просувається під 12 зодіакальними сузір'ями протягом року. Завдяки цьому Терези ніби урівноважують верхню і нижню частину небесної сфери.

Із початку нової ери у цьому сузір'ї знаходиться точка осіннього рівнодення (20/21 вересня). За словами римського поета Вергілія: «... Терези урівнюють години дня і ночі і розділяють порівну світло і морок...». Крім урівноваження (рівноваги) з Терезами асоціюються поняття гармонії, розважливості, справедливості, законності. У давньогрецькій міфології Терези були знаряддям першої дружини Зевса – Феміди. Перемігши свого батька Крона, верховний бог утворив із хаосу порядок-космос і вимагав дотримання законів. У цьому йому допомагала Феміда тим, що використовувала чарівні терези для зважування добрих і злих вчинків смертних. Зевс увічнив її, помістивши на небо сузір'я Терезів. Згідно з іншою легендою, Феміда дала терези своїй дочці Астраї (Справедливості), коли послала її на землю, щоб та по справедливості судила людей і приймала розважливі рішення. Отже, головні принципи і поняття, які традиційно пов'язуються зі знаком Терезів, відповідають упорядкуванню відносин у первісних дуально-родових колективах.

Величезна роль жінки в житті родоплемінних общин отримала відображення в характеристиці знака Діви, в якому Сонячна система перебувала від 38 700 до 36 550 р. до н. е. У всіх народів сузір'я Діва асоціювалась із жінкою-матір'ю. Найяскравішу зірку цього сузір'я Спіку в Давньому Єгипті називали «найбільш відданою дружиною», в Давньому Вавилоні – «королевою зірок», давні греки пов'язували сузір'я Діви з богинею Деметрою – Великою Землею-Матір'ю, яка породжує все живе, а християнська релігія асоціювала цю зірку з Дівою Марією. Жінка завжди відігравала значну роль у первісному суспільстві, але саме на початку верхнього палеоліту особливо яскраво виявилась її функція об'єднання ядра родового колективу, навколо якого згуртовувалися всі його члени. За умов, коли рід визначався по материнській лінії, вона ставала символом його сталості, безперервності і спадкоємності поколінь.

Наступним зодіакальним знаком, по якому проходила точка перетину екліптики та екватора з 36 550 до 34 400 р. до н. е., був знак Лева. Це знак вищої влади, лідерства і могутності, ієрархії та підпорядкування, головним управителем якого вважається Сонце – центр, що підпорядковує рух 7 інших планет сонячної системи. У багатьох народів світу цар звірів – лев є зооморфним символом Сонця, коло сонця асоціюється з його головою, а промені – з його рудою гривею. Стихією Лева вважається царствений вогонь влади (на відміну від жрецького вогню священнодійства Стрільця і руйнівного полум'я війни Овна). Характерні особливості знака Лева відповідали принципам ієрархії та підпорядкування, які набули особливої актуальності і стали основою становлення родоплемінних колективів. Як свідчать скульптурки теріантропів 3, створені в 36 – 35 тисячолітті до н. е., лев/левиця вважалася культовими тотемами (предками) багатьох первісних общин. Очевидно саме тому образ лева був присутній в обрядах ініціації, які завершувались так званою «хваткою лева».

Висновки. Отже, комплексний семантичний аналіз відбитків рук підлітків у печерах кам'яного віку у взаємозв'язку з супутніми їм графічними зображеннями жінок, магичних чисел місячного календаря і трав'янистих тварин, які задіювалися у магії розмноження, однозначно пов'язує їх з ритуалами ініціації, головною метою яких було переведення підлітків з асексуального стану дитинства в статус повноправних дорослих членів колективу, яким дозволялось продовжувати свій рід.

Результати дослідження показали, що нові ідеї та уявлення, що виникли у свідомості первісної людини в зв'язку з суттєвими прогресивними змінами в соціальному розвої первісного суспільства – переходом в 40 – 35 тисячолітті до н. е. від первісних стад до дуально-родових общин, де чітко регулювались відносини між членами родів і фратрій, отримали відображення в назвах і релігійно-філософських інтерпретаціях домінуючих на той час зодіакальних знаків: Терезів, який відобразив дуальний принцип рівноваги між двома складовими частинами родоплемінних колективів, Діви, який

акцентує виключну роль жінки в продовженні роду, та Лева, з яким пов'язуються уявлення про верховенство, владу, ієрархію та підпорядкування – особливо актуальні внаслідок утворення родоплемінних общин.

Відображення основних уявлень і понять у характеристиці знаків зодіаку в період первісної історії, коли людина не знала зодіакального кола, свідчить, що цей феномен є результатом не людської думки, а Вищого розуму, позначенням етапів духовної еволюції суспільства.

Список використаної літератури:

1. Безвершук Ж. О. Історія культури в термінах і назвах. Київ : Виц. шк., 2003.
2. Ігнатіївська печера URL: <https://mestasily.org/ignat-evskaya-peshhera/> (дата звернення: 07.03.2025).
3. Кабо В. Круг и хрест. URL: <https://vladimirkabo.com/books/circle-and-cross/origins-of-archaic-spirituality/initiation-rites> (дата звернення: 09.03.2025).
4. Кепін Д. В., Бичковська Г. М. Зарубіжний досвід експонування пам'яток скельного мистецтва. URL: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14246/11-Kepin.pdf?sequence=1 (дата звернення: 07.03.2025).
5. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. Москва : Искусство, 1985.
6. Чмихов М. О., Кравченко Н. М., Черняков І. Т. Археологія та стародавня історія України: курс лекцій. Київ : Либідь, 1992. 376 с.
7. Чмихов М. О. Від яйця-райця до ідеї Спасителя. Київ : Либідь, 2001. 413 с.
8. Чмихов М. О. Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань) / за заг. ред. О. Петрука. Львів : Ін-т прикладних проблем механіки і математики ім. Я.С. Підстригача НАН України *Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні: зб. наук. пр.*, 2004. С. 20-30 [767 с.].
9. Alcalde del Rio H., Brenil H., Sierra L. Les cavernes de la Region Cantabrique (Espagne) Monaco, 1911.
10. Cave of El Castillo. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cave_of_El_Castillo (дата звернення: 14.04.2024).
11. Cartailhac E, Breuil H : Les peintures et gravures murales des cavernes. IV. Gargas. L'Antropologie, t.XXI. Paris. 1910.
12. Gurshtein. Alexandr On the origin of the zodiacal Constellations. Vistas in Astronomy. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0083665693901209> (дата звернення: 28.03.2024).
13. Luquet G.-H. L'art et la religion des Hommes fossiles. Paris, 1926.
14. Nougier L.-R. L'art préhistorique. Paris, 1966.
15. Ruggles, Clive. Ancient Astronomy: An Encyclopedia of Cosmologies and Myth. ABC-CLIO, 2005. Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England. 548 с. C. 19. URL: <https://ia903207.us.archive.org/7/items/an-encyclopedia-of-cosmologies-and-myth-in-ancient-astronomy-clive-ruggles/An%20Encyclopedia%20of%20Cosmologies%20and%20Myth%20in%20Ancient-Astronomy%20-%20Clive%20Ruggles.pdf> (дата звернення: 27.03. 2024).
16. Woldron T. The effects of urbanization on human health / Diet and crafts in towns. The indexes of animal remains from the Roman to the post-medieval period. Eds. D Serjeantson and T Woldron. British Archaeological Reports British series 199, Oxford, 1989. P. 55 –73.

References

1. Bezvershuk Zh. O. History of Culture in Terms and Names. Kyiv : «Vysza szkola», 2003 (in Ukrainian).
2. Ignatievskaya Cave URL: <https://mestasily.org/ignat-evskaya-peshhera/> (access date: 07.03.2025) (in Ukrainian).
3. Kabo V. Circle and Cross. URL: <https://vladimirkabo.com/books/circle-and-cross/origins-of-archaic-spirituality/initiation-rites> (access date: 09.03.2025) (in Russian).
4. Kepin D. V., Bychkovska G. M. Foreign experience in exhibiting rock art monuments. URL: dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14246/11-Kepin.pdf?sequence=1 (access date: 07.03.2025) (in Ukrainian).
5. Stolyar A. D. The Origin of Fine Art. Moscow : Art, 1985 (in Russian).
6. Chmykhov M. O., Kravchenko N. M., Chernyakov I. T. Archeology and ancient history of Ukraine: a course of lectures. Kyiv : Libid, 1992. 376 p. (in Ukrainian).
7. Chmykhov M.O. From the egg-raytsya to the idea of the Savior. Kyiv : Libid, 2001. 413 p. (in Ukrainian).
8. Chmykhov M. O. Astronomy in the life of primitive society (on the question of the time of establishment of astronomical knowledge) / / edited by O. Petruk. Lviv: Institute of Applied Problems of Mechanics and Mathematics named after Ya.S. Pidstryhach, NAS of Ukraine Ukrainian Sky. Studies on the History of Astronomy in Ukraine: Collection of Scientific Works, 2004. [767 p.]. P. 20 – 30. (in Ukrainian).
9. Mayor of the River H., Brenil H., Sierra L. The caves of the Cantabrian Region (Spain) Monaco, 1911(in French).
10. Cave of El Castillo. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Cave_of_El_Castillo (access date: 14.04.2024) (in English).
11. Cartailhac E, Breuil H: The paintings and mural engravings of the caves. IV. Gargas. L'Anthropologie, vol. XXI. Paris. 1910 (in French).
12. Gurshtein. Alexandr On the origin of the zodiacal Constellations. Vistas in Astronomy. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0083665693901209> (access date: 28.03.2024) (in English).
13. Luquet G.-H. The Art and Religion of Fossil Men. Paris, 1926 (in French).
14. Nougier L.-R. Prehistoric art. Paris, 1966 (in French).
15. Ruggles, Clive. Ancient Astronomy: An Encyclopedia of Cosmologies and Myth. ABC-CLIO, 2005. Santa Barbara, California, Denver, Colorado, Oxford, England. 548 с. C. 19. URL: <https://ia903207.us.archive.org/7/items/an-encyclopedia-of-cosmologies-and-myth-in-ancient-astronomy-clive-ruggles/An%20Encyclopedia%20of%20Cosmologies%20and%20Myth%20in%20Ancient-Astronomy%20-%20Clive%20Ruggles.pdf>

20Myth%20in%20Ancient-Astronomy%20-%20Clive%20Ruggles.pdf (дата звернення: 27.03. 2024) (in English).

16. Woldron T. The effects of urbanization on human health / Diet and crafts in towns. The indexes of animal remains from the Roman to the post-medieval period. Eds. D Serjeantson and T Woldron. British Archaeological Reports British series 199, Oxford, 1989. p. 55 –73 (in English).

UDC 7.031

IMAGES RELATED TO INITIATION RITES IN CAVE ART OF THE STONE AGE

Yaroslava BONDARCHUK – Doctor of Art History, associate professor
of the department information and document communications,
The National University «Ostroh Academy»

The article examines the handprints of teenagers in Stone Age caves in relation to the accompanying images of the magical numbers of the lunar calendar, women and phytophages (used in the magic of reproduction) as traces of initiation rites from the beginning of the Upper Paleolithic (38.8 thousand years BC) to their extinction in the Mesolithic period 12-10 thousand years BC. The generalization of the semantic load of the considered artifacts is connected with the hypothesis regarding the reflection of the main religious ideas of this or that historical period in the religious-philosophical interpretation of the zodiac sign dominant in this period, in which, as a result of precession, the conventional point of intersection of the ecliptic and the equator (the point of the vernal equinox) moves for 2,150 years. The author compares the religious and ethical ideas associated with the rites of initiation with the characteristics of the zodiac signs that dominated the times of the origin and development of these rites. It is concluded that the reflection of the main cults and ideas in the religious and philosophical characteristics of the zodiac signs can be ascertained not only during the development of astronomy, but also in primitive societies that had no idea about the zodiac.

Key words: Paleolithic art, handprints, initiation, religious and ethical ideas, spiritual evolution, precession, zodiac signs Libra, Virgo, Leo.

IMAGES RELATED TO INITIATION RITES IN CAVE ART OF THE STONE AGE

Yaroslava BONDARCHUK – Doctor of Art History, associate professor
of the department information and document communications,
The National University «Ostroh Academy»

The purpose of the article: to consider the handprints of teenagers in Stone Age caves in relation to the accompanying images of the magical numbers of the lunar calendar and phytophagic (used in the magic of reproduction) as traces of initiation and to find out whether new ideas and concepts that arose as a result of progressive changes in the social development of society in the 40-35 millennium BC were reflected. in the names and religio-philosophical interpretations of the then-dominant zodiac signs of Libra, Virgo and Leo, in which at that time the conventional point of intersection of the ecliptic and the equator (the point of the spring equinox) passed.

The methodological basis of the research were the works by Zh. Bezvershuk, G.-H. Luquet, L.-R. Nougier, A. Stoliar, V. Kabo, Cl. Ruggles, O. Gurstein, M. Chmykhov.

As a result of the study, it was found that the handprints of teenagers in many Stone Age caves are combined with rows of red discs (spots) grouped in the numerical rhythms of the lunar calendar, which was used by women in reproductive magic to determine the dates of conception and birth of a child. Near palm prints, there are also images of phytophages, which in the minds of primitive man were perceived as zoomorphic images of the male fertilizing potency that gives the seeds of life. This unequivocally indicates that the handprints of teenagers were associated with initiation rites, the main purpose of which was to transfer teenagers from the asexual state of childhood to the status of full-fledged adult members of the collective, who were allowed to continue their lineage.

The rite of initiation appeared as a result of the transition from primitive herds to tribal communities, where relations between members of clans and phratries were clearly regulated. New ideas and concepts that arose in the consciousness of Paleolithic man in connection with significant progressive changes in the social development of primitive society were reflected in the names and characteristics of the zodiac signs dominant at that time. The main principles and concepts of the sign of Libra (40,850 – 38,700 BC) – balance (balanced opposition), agreement, harmony, order correspond to the regulation of relations between two clans in dual-clan communities, the coordination of relations between their members, and the establishment of norms of behaviour. The zodiac sign of Virgo, which dominated from 38,700 to 36,550 BC, emphasizes the exclusive role of women in procreation. The sign of Leo, dominant from 36,550 to 34,400 BC, is associated with ideas about supremacy, power, hierarchy, and subordination – especially relevant due to the formation of tribal communities. The idea of power, which was affirmed in initiations, was embodied in the image of a lion. In the totemic religions of the world, initiation rites often concluded with the so-called «lion's grip». The reflection of basic ideas and concepts in the characteristics of the zodiac signs during the period of primitive history, when man did not know the zodiacal circle, indicates that this phenomenon is the result not of human thought, but of the Higher Mind, a designation of the stages of the spiritual evolution of society.

The novelty of this research lies in the fact that, for the first time, handprints of teenagers on the walls of caves have been examined as evidence of initiation rites, in which reproductive magic rites played an important role, aimed at granting teenagers the status of full members of the community who can continue their lineage.

For the first time, new ideas and representations of primitive man, which arose as a result of the transition of society to a new level of social relations - the formation of dual-ancestral communities, were considered in the context of the hypothesis put forward in the works of scientists of the 20 – 21 st centuries and consists in the fact that the main

ideas and representations of any historical period are reflected in the name and interpretation of the dominant zodiac sign in that period, in which, due to the phenomenon of precession, the conditional point of intersection of the ecliptic and the equator (the point of the vernal equinox) passes for 2150 years.

Practical significance. Theoretical conclusions can be used to further explore this issue, to teach the history of art, history of world and national culture, when writing scientific works on the history of art.

Key words: Paleolithic art, handprints, initiation, religious and ethical ideas, spiritual evolution, precession, zodiac signs Libra, Virgo, Leo.

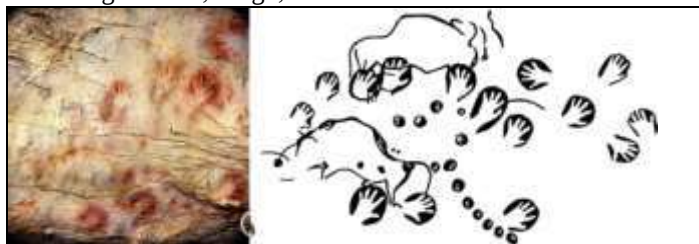

Рис. 1. Відбитки рук підлітків із зображенням фітофагів і 7 червоних дисків у печері Ель Кастільйо (Іспанія). 36,8 – 35,3 тис. р. до н. е.

Рис. 2. Відбитки рук підлітків із зображенням плямистих коней і чорних дисків у печері Пеш Мерль (Франція). 18 – 14 тис. р. до н. е.

Рис. 3. Відбиток руки із зображенням хреста з червоних дисків у печері Пеш Мерль (Франція). 18 – 14 тис. р. до н. е.

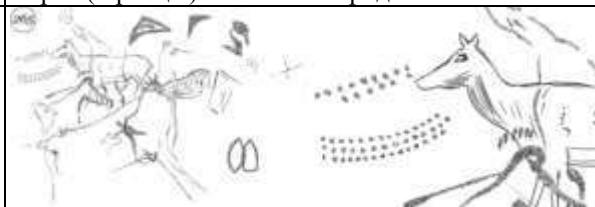

Рис. 4. Зображення руки, фітофагів і числових рядів місячного календаря в печері Ла Пасьєга (Іспанія). 17,9 – 15 тис. р. до н. е.

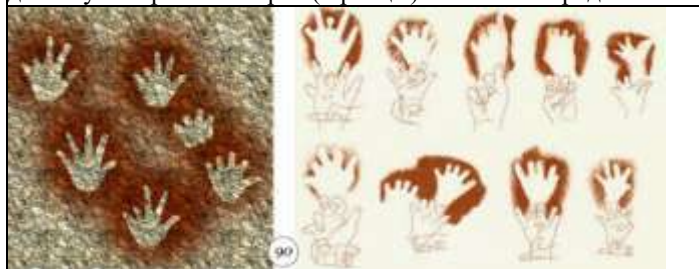

Рис. 5. Відбитки рук підлітків без фаланг пальців у печері Гаргас (Іспанія). 30 – 27 тис. р. до н. е.

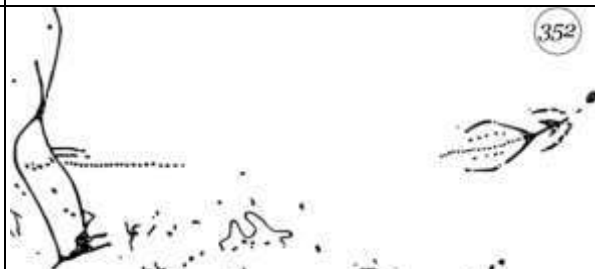

Рис. 6. Зображення бізона, жінки і числових рядів місячного календаря в Ігнатіївській печері (Південний Урал). 13 – 9 тис. р. до н. е.

Стаття надійшла до редакції 10.01.2025
Отримано після доопрацювання 11.02.2025
Прийнято до друку 18.02.2025